

PEŞTEMAL DOKUMACILIĞI

Mücellâ KAHVECİ

Peştemal; bir arada ve aile halinde yaşamaya başlayan cinsi uzuvlarını örtmek gerekliliğini duymaları, tabiat şartlarından korunmak istemelerinden doğan ve insan düşüncesinin meydana getirdiği ilk dokumalardan yapılan, dünyanın tanıdığı en eski tekstil giyim eşyasıdır.

Bazı kaynaklara göre, aslının Farsça'dan geldiği, «Püşt-mâl» telaffuz edildiği ve anlamının da arka örtünce, silinecek, hamamda belden aşağı kuşanılan veya iş yaparken elbiselerin kirlenmesini önlemek için bele bağlanan dokuma olarak geçmektedir¹.

Bir başka kaynaktan ise, hamamda örtünmek için ve kurulanmak amacı ile kullanılan ince dokuma ve iş yaparken önlük gibi bele bağlanan örtü veya kadınların başlarına örttükları dokuma diye açıklanmaktadır².

Türkçe'de, «Peştemal» veya «Pestamal» telaffuz edilir. Bele bağlanan ve vücudun belden aşağı kısmını örten bez, futa-fita³.

Peştemal, belden aşağı, kalçaların etrafına sarılan dikdörtgen şeklinde bir dokuma parçasıdır. Dikişsiz olarak kullanılır. Açık yan üst üste bindirilerek öne, yana veya arkaya gelecek şekilde kullanılan bu kumaş parçaları, en basit şekilde kalça üzerinde düğümlenerek kullanılır.

İlk zamanlarda birinci derecede bir örgütlenme ve giyim vasıtası olan peştemal, Türk Toplumunda özellikle Osmanlılarda esas giyim üzerine koruyucu bir önlük şeklini almış, bir zamanlar bir ehliyet vasıtası yapılmış, saraylarda hizmet sınıfını temsil etmiştir. İlk amacına yakın hamamlarda kullanılmış bu arada bir gösteriş ve süs vasıtası da yapılmıştır. Çalışkan halkın, esnafın önünde önlük, kadınlarda ise başlarına aldıkları bir örtü olarak kullanılmıştır.

Kısaca, esnaf peştemalı, hamam peştemalı ve kadınların örtünme aracı olarak kullanılan peştemallar artık günümüzde bu kullanım şekilleri içerisinde özellikle hemen hemen bütün Karadeniz yöresinde köy kadınlarının elbise üzerine bağladıkları bir giyim parçası halini almıştır. Tarlada, mutfakta, yolda, pazarda bellerine genelde enlice çizgili, kollarlı peştemallar bağlamakta, başlarına ise daha ince çizgili peştemallar örtmektedir.

Peştemalların çubuklu ve renkli dokunanlarına ve ipekten yapılanlarına «Futa» denilmektedir. Gösteriş amaçlı ile kullanılan futalar, kaliteleri ve değerleri zaman zaman değiştirilmiş fazla süslü olan bu dokumaların yapımı uzun zaman önce bırakılmıştır. Desenlerine göre; Karabuğra, karyagda, gülistani, zerdüzi, renklerine göre ise siyah, beyaz, mavi tarçını gibi isimler alan futaları artık sadece müzelerde görmektedir.

Futa peştemallar, dolaylı peştemallardır (Bele dolanarak kullanıldığı için «Dolaylı peştemal» denilmektedir). Örgüsü beş ayağı dokumadır. Günümüzde etkisi ve çözüğü pamuk ipliği ile dokunur ve Karadeniz Bölgesinde kullanılır. Genellikle kullanılan renkler; siyah - yeşil, siyah - mor, siyah - pembe, siyah - mavi, siyah - krem, siyah - kırmızı, kırmızı - beyaz v.b. dir. Bu renkler yörede farklı yerlerde kullanılır. Kuşanılan peştemalin renklerinden hangi köy ya da kasabadan olduğunu tahmin etmek mümkündür. Bu peştemallarda açık yanın sağda, solda, arkada olması yine bölgeden bölgeye farklılık gösterir. Yörede kullanılanlara futa denilmesinin nedeni desenlerinden kaynaklanmaktadır. Kullanılan renk bantlarına «tahta» denilmekte ve «tahtalı peştemal» olarak adlandırılmaktadır.

Baş Peştemalları; Yine Karadeniz yöresinde kadınların dolaylık üstüne başlarına aldıkları daha büyük ölçüde yapılan peştemallardır. Bunlar desenleri bakımından iki gruba ayrılır .

a) Büyük Peştemal; Aynen futa peştemalda olduğu gibi atkısı sık, çözgüsü seyrektiler. Bu bakımdan görünüşe atkı rengi hakimdir. Çözgüsü tamamen lacivert olup, sadece kenarlarda kordon halinde kırmızı vardır. Bazen lacivert fondo monotonluğu bozmak için arada birkaç çözgüde beyaz kullanılır. Bu beyazlıklar dışında çözgü tamamen laciverttir. Atkıda ise kırmızı veya turuncu ile lacivert kullanılır. Peştemalın bütünü büyük ölçüde bir ekose görünümündedir. Fakat atkı daha sık olduğundan atkı yönünde çizgili imiş gibi görünür. Dokuma, 120 cm. eninde, 200 cm. boyundadır.

Makaslı Peştemal (Çeşan); Dokuma tekniği bakımından çok farklı bir özellik gösteren ve tekniğinden dolayı, desenin makas ağzına benzemesi nedeni ile «Makaslı» denir. Genelde baş peştemal olarak bilirse de bele de sarılarak kullanılır. İran'ın meşhur keşani peştemalları ile bağlantı kurularak, yöre ağzı ile «Çeşan» da denilir. Çözgüsü atksına nazaran daha siktir. Deseni çözgüden kaynaklanır. Bu nedenle çözgünün hazırlanması çok önemlidir.

Çözgünün Hazırlanması; Makaslı peştemal için 5 paket iplik kullanılır (1 paket 4.350 kg). Çile halindeki ip'ler istenilen renklerden biri ile tek renk boyanır. Boyama işi ip çile halindeyken yapılır (çoğunlukla, sarı, kırmızı ve tabii renklerde). Tek renk boyanan iplerin çözgü olarak kullanılacak olanı haşıl yapılarak içine batırılır. Haşıl, boyamada olduğu gibi iplikler yine çile halinde iken yapılır (1 kg. en iyi kalitedeki buğday unu 2-3 litre ılık suda eritilerek kaynatılıp pirişilir. Boyanmamış iplerin üzerine bu sıvı dökülür. İyice yoğrulur. İp liflerinin emmesi için.), emdirilmiş ipler bobinlere

yaş olarak sarılır. Nişasta ile de haşıl yapılır. 1 paket iplik için 250 gr. nişasta ile yapılan haşıllamada iplik yaşken bobinlere sarılmaz, kuruması beklenir. Kurumaya başlayan iplerin araları el ile açılarak haşıl fazlası dökülür, daha sonra bobinlere sarılır.

İpliklerin bobinlere sarılma işi «Çahra» denilen aletle yapılır. Hazırlanmış olan bobinler, desenin renk armonisine göre «Cağ» denilen ağaç veya tel çivilere takılır (Krilere). Daha sonra senin çözgü renk raporuna göre «Cağ Tahtası» ismi verilen bir tahtaya geçirilir. Buna «Elcuk» ismi de verilmektedir. Buradan alınan uçlar «Makas Teli» denilen bir ipin, bir altından bir üstünden geçirilmek suretiyle çapraz alınır ve çözgü dolabına sarılır.

Çözgü ipleri bu dolaplarda «Dolaşık» olarak isimlendirilen bir şekilde sarılır. Dolaşık bir tur demektir. Dolabın çevresi bilindiğinden hazırlanacak çözgünün kaç dolaşık olacağı hesaplanır. Yeterli boyda olunca kesilir. Yekün çözgü telinin hazırlanması çağlardaki (Kril) bobin sayısına bağlıdır. Çağlarda kaç bobin varsa her seferde o sayıda ve istenilen boyda çözgü teli hazırlanmış olur. Kuruyuncaya kadar böylece bırakılır. Daha sonra karışmayacak şekilde birbiri üstüne açılarak alınır. Bir makaslı peştemalın çözgü boyu yaklaşık olarak 400 m. dir. Bu dokuma türünün en önemli özelliği desene göre yapılan bağlama işlemidir. Belli renklerde hazırlanmış olan düz renkli çözgülerin üzeri belli ölçülerde tüm çözgü boyunca yeryer gruplar halinde, önce tam yağlı kağıtla daha sonra bu kağıtların üzeri de boya almaması için iplerle sıkıca bağlanır. Kapatmalar yapılarak hazırlanan ipler boya banyosuna sokulur. Bu işlem çok güç ve zaman alıcı olduğundan tek renk boyama tercih edilir (bu genelde siyahtır). İyi kaliteli olanlar ise birkaç renkle boyama yapılanlardır. Dekoratif desenlerde ise açıktan kovuya doğru boyama yapılır. Boyama işlemi bittik-

ten sonra çözümlerine göre tekrar ayrı ayrı yumak haline getirilir. İstenilen desene göre tahari yapılarak tezgâha çekilir.

Makaslı peştemal için desenlerinde görülen kaydırmalar çözümler tezgâha çekildikten sonra olur. Bunun için «Vernek» ismi verilen yardımcı köprüler kullanılır. Kaydırılacak her grup için ayrı bir vernek gerekir. Tezgâha önce düz olarak çekilen çözümler, daha sonra taban olarak bırakılacak grupların dışındaki ipliklerin tamamı bir vernek üzerine alınır. Bu defa, ilk kaydırma için düşünülen gruplar bu vernek üzerine bırakılır. Kalan çözümler yine top tan bir başka vernek üzerine aktarılır. İkinci kaydırma grupları da bu ikinci vernek üzerine bırakılarak aynı şekilde kalan çözümler bir üçüncü vernek'e aktarılır. Böylece, istenilen kaydırmalar başlangıçta yapılan bu ayarlama ile bütün çözümler boyunca sağlanmış olur.

Makaslı peştemalın dokuma deseni de yine bezayağıdır. Diğer peştemalların aksine bunların çözümleri atkısına nazaran daha sıktır. Tekniğin özelliği, desen renginin çözümlerden verilmesi nedeni ile çözümlerin sık tutulması gerekir. Çünkü bezayağı örgüde çözümler etkili bir görünüm ancak böyle mümkün olmaktadır.

Dokumanın ham genişliği 100-110 cm. dir. 170-200 cm. lik parçalar halinde dokunur. Dokuma bittikten sonra tezgâhtan alınan mala başkaca işlem uygulanmaz. Ham olarak top yapılır ve pazara sevk edilir.

Çözümler genellikle beyaz, sarı, açık ve koyu kırmızı ve siyahın dışında, makaslı çeşen'de bu renkler pek değişmez. Atkıda ise turuncu, kırmızı veya «fesrengi» kullanılır.

Halkın bu dokumalarda, renk seçiminde dikkat ettiği nokta güneşte ve yıkamada solmamasıdır. Fazla canlı renkler genç kızlar ve nişanlılar tarafından tercih edilir. Evli ve yaşlılar ise kırmızı yerine «fesrengi» olanları kullanırlar.

Makaslı peştemalın her iki kenarında daha geniş kaydırmalarla meydana getirilen desenin peştemal seçiminde halk arasında ayrı bir önemi vardır. Özellikle üç vernek ile yapılan kaydırmalar osnucu meydana gelen desenin mihrap'a benzemesi nedeni ile bu tip peştemallara «Mihrap'ı» denmektedir. Dini yönden ayrı bir önem verildiğinde böyle desenli peştemallar halk tarafından ısrarla aranmaktadır.

Bele bağlanan «Tahtalı Peştemal'ın üzerine, «Mihraplı peştemal» başa örtülerek bir bütün halinde Karadeniz kadınının dış giyimini oluşturur. Bazı bölgelerde özellikle Giresun merkez ile Bulancak kazalarında «Mihrap'ı» peştemal hem kolaylık hem de baş peştemalı olarak bir takım halinde birlikte kullanılır.

Diğer yörelerdeki küçük el sanatları gibi Karadeniz'deki peştemal dokumacılığı da belirli bir sanayi kuruluşu haline gelememiş, Rize'de çaycılığın, Giresun ve Trabzon ve çevresinde ise fındıkcılığın ön plana çıkması bu karakteristik el dokumacılığını ortadan kaldırmış, fabrikasyon üretime geçilmiştir.

- 1 YAĞAN, Şahin Yüksel, Türk El Dokumacılığı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul - 1978, s. 92.
- 2 KOÇU, Reşat Ekrem, 1. Basım, Başnur Matbaası, Sümerbank Yayınları, Ankara - 1967, s. 191.

K a y n a k l a r

- KARAOĞLU, Hüseyin; Rize Folklorundan Örnekler, İnanışlar, Uğraşlar, El Sanatları, Eğlenceler, Düşümler, Gelberiler, T.F.A., 16. cilt, s. 7540.
- KOÇU, Reşat Ekrem; Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü, Ankara, 1967, s. 191.
- Meydan Larousse, Meydan Yayınevi, cilt 10, s. 67.
- Rize 1973 İl Yıllığı, s. 131.
- Trabzon İl Yıllığı, Ankara, 1973, s. 234.
- YAĞAN, Şahin Yüksel; Türk El Dokumacılığı, İstanbul, 1978.